

BÁRCZI GÉZA

TÖRÖK JÖVEVÉNYSZAVAINK LEGRÉGIBB RÉTEGÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

Mint ismeretes, a nyelvnek mint a társadalmi érintkezés eszközeinek lexikális anyaga föloszlik két csoportra — anélkül, hogy a kettőt élesen el tudnók határolni egymástól —, mégpedig alapszókészletre, melynek elemeit a legerősebb asszociációk fűzik bele a szókincs rendszerébe és peremszókészletre, mely csak a szótári szókészlet anyagába tartozik bele, asszociációs kapcsolatai gyérebbek, lazábbak és gyengébbek. Történeti síkon viszont megkülönböztetünk eredeti és jövevényszókészletet. A két különböző szempontú elválasztás nem fedi egymást, noha rokon vonások vannak közöttük. Az alapszókincs jelentős és éppen legszilárdabb része ugyanis az eredeti lexikális tökéből kerül, a jövevényelemek viszont jelentékeny részben a peremszókészlet körébe tartoznak. Alapszókészlet és peremszókészlet között azonban szakadatlan átszivárgás van. Az alapszókészletből a periférikus szókészletbe kerülhetnek át elemek, s részint ott tapadnak meg, részint teljesen kihullanak a nyelv rendszeréből. Másrészt az előbb csak a szókészlet lazább részében lábat vetett idegen elemek belekerülhetnek az alapszókészletbe is. Ilyen szavak, mint *áj* 'völgy', *jó* 'folyó', *szil* 'hasít', *sérik* 'fáj' stb. valaha nyilván az alapszókincsbe tartoztak, s mielőtt teljesen eltűntek volna, átmenetileg a lazább lexikális anyag részei voltak; viszont ilyenek, mint *idő*, *szél*, *búza*, *gyárt*, *tűr* stb. valaha csak a laza peremszókészletbe tartoztak, mielőtt az életmód és a gondolkodás fejlődésével szorosabb és számosabb szállal fűződtek volna a szókincs többi részéhez, aminek következtében a szóanyag szilárdabb rétegébe kerültek. Minél régibb egy idegen elem, annál több eshetőség van arra, hogy a szó, családot indítva, számos szállal fűződjék a nyelvi asszociációkba, azaz, hogy a lexikális rendszer szilárdabb részébe ágyazódjék bele. Noha egyrészt a szó eredete, másrészt régi vagy újabb mivolta nem tekinthető olyan kizárólagos szempontnak, melyek meghatározzák alap- vagy peremszókészletbeli jellegét, kétségtelen, hogy ezeknek a tényeknek is van szerepük a mai szókészletben.

Ha elfogadjuk azt a meghatározást, hogy eredeti szónak részint az tekinthető, amely már megvolt a magyar nyelvben, mikor ez külön életét megkezdte,

részint, amely idegen hatásoktól függetlenül, a magyar nyelv önálló életében keletkezett, s hogy eredeti szavaink első csoportja alkotja alapszókincsünk magvát, akkor kétségtelen, hogy eredeti szókincsünknek éppen a legősibb, tehát legszilárdabb rétegéhez igen közel állnak azok a jövevényszavak, melyek viszonylag nem sok idővel azután kerültek a nyelvbe, hogy ez rokonaitól elvált. Hogy ilyen szavaknak kell nyelvünkben lenniük, az természetesen senki számára sem lehet kétséges, hiszen a nyelv idegen lexikális hatásoknak állandóan ki van téve, s valóban minden jel arra mutat, hogy nyelvünk az uráli őshaza korában érintkezett olyan nyelvekkel vagy nyelvcsoportokkal, melyek azóta minden nyom nélkül elpusztultak, úgy hogy sem róluk, sem rokonságukról, hovátartozásukról mit sem tudunk. Ezek adják ismeretlen eredetűnek bélyegzett szavaink jelentős hányadát. De vannak ugyane korból olyan szavaink is, melyeket több-kevesebb biztossággal legalább valamilyen ismert nyelvcsalád körébe tudunk utalni, pl. irániaknak minősítve őket. Kétségtelen, hogy e jövevényszavainkkal, melyek a magyar nyelvnek legősibb szavaihoz igen közel állanak, s így sok esélyük van arra, hogy alapkészletünk részeivé váljanak, különös gonddal kell foglalkoznunk, mint szókészletünknek minden szempontból, a mai nyelv szempontjából is becses elemeivel. E kutatás persze rendkívül nehéz és kényes, mert nemcsak adattalan korba visz, hanem olyanba, amelyben a magyar nyelvi események időrendje, de az átadó nyelvek nyelvállapota tekintetében is homályban tapogatózunk.

Honfoglalás előtti török jövevényszavainkról beszélve rendszeren arra a magában is változatos és-összetett rétegre gondolunk, mely legkorábban az V., de nagyobb tömegében csak a VII—IX. században került a magyarba, s melyeket Gombocz, véleményem szerint a tényeket legalábbis túlságosan egyszerűsítve bolgár-török jövevényszavak elnevezés alatt foglal össze, holott e rétegbe többféle csuvasos nyelv (nyelvjárás?) típusát mutató, valamint nem csuvasos nyelvekből átvett elemek vegyesen sorakoznak. Kétségtelen azonban, hogy a magyar nyelvnek a török nyelvekkel való érintkezése nem az V. században kezdődik, hanem megindult már a magyar nyelv külön életének kezdete előtt, az ugor együttélés korában. Közvetlen történeti adatokkal persze nem tudjuk bizonyítani, hogy török nyelvű népek éltek a magyarul (vagy előbb ugorul) beszélő közösségek feltehető lakóhelye közelében, de maga a nyelv kétségtelenül igazolja, hogy az ugor együttélés korában török jövevényszavak hatoltak be a magyar-obiugor nyelvek előzményébe, mint arra először Munkácsi mutatott rá (Ethn. VI, 137; NyK. XXV, 449), s amit Paasonen kétkedésével szemben (FUF. II, 102) Zsirai kétségtelenül igazolt (NyK. XLVII, 449 jegyzet). Ilyen szavak a m. *hattyú*, o. *χοτᾶη*, *χotāη*, *χοDāη* stb., vog. *χᾶtāη*, *khutāη* stb. ~ tör. *qotan*, vö. csag. *qotan* 'storch, pelikan', oszm. *qotan* 'storch', kirk. *kök qotan* 'storch', jak. *kütän* 'ein besonderer landvogel von der grösse des kranichs' ~ mong. *χutan* 'pelican', *chodang* 'Pelicanus onocrotalus' (Gombocz: NyK. XXVIII, 159; BTLw. 72; Zsirai i. h.); m. *hód*, o. *χundīl* 'maulwurf', vog. *χüntel*,

khon'él' 'biber' ~ tör. **qund-*, vö. kirg., oszm., csag. *qunduz* 'biber', (kirg.) 'fischotter', bar., sór *qundus* (bar.) 'biber', (sór) 'die (grüne) eidechse', kaz. *qəndəz* 'biber, otter', mis. *qandīs* 'biber', tel., alt., leb., sór, szag., kojb., kacs. *qumduš* 'biber, csuv. *χânDâr, χôndor* 'hódprém' stb. (N é m e t h Gy.: NyK. XLVII, 77; Z s i r a i. h.); m. szó, o. *saŋ* 'hang, ének', vog. *sâβ* 'szó; hang ~ tör, **saβ, *sab*³, vö. ujjg. *sav* 'rede, botschaft, wort', *sab* 'wort', türk *sab* 'wort, rede' K ā š γ. *sav* 'wort, sprichwort, geschichte stb.', csag. *savčī* 'követ', tob. *saucī* 'freierwerber, kupler', oszm. *sava* 'neuigkeiten, nachricht', *savaĵi* 'überbringer von nachrichten, neuigkeiten' (N é m e t h Gy.: NyK. XLVII, 78)² hogy ne említsek vitatható példákat, mint *nyereg* (M u n k á c s i: ÁKE. 487; L i g e t i: M Őstört. 45, de vö. H o r v á t h K.: MNy. XXXV, 46), *ló* (L i g e t i: M Őstört. 59, de vö. M o ó r E.: Nényünk XI, 110), stb.

Semmi okunk sincsen föltenni, hogy ez az első gyér török hatás megszünt volna a magyarságnak az ugarságból való kiszakadásával, sőt ellenkezőleg. Tudjuk, hogy önálló életét a magyarság úgy kezdte meg, hogy lassan lehúzódtott a ligetes övezetbe, s az uráli átjáró tájékán alakult át erdőlakó, gyűjtögető-vadászó, gyalogos népből állattenyésztő, lovas nomád néppé. Az uráli átjáró azonban az egész ókorban is rendkívül fontos karaván-útnak, a prém útjának nyugati végpontjától (hol az más igen fontos úttal kereszteződött) nem messze esik (L i g e t i, M Őstört. 54 kk.). E fontos útvonal tájékán kétségtelenül több alkalma volt a magyarságnak nemcsak török ajkú néptöredékekkel, karavánokkal stb. érintkezni, de Nyugat-Szibériában azaz az uráli átjárótól semmiesetre sem túlságosan nagy távolságra nyilván laktak is ebben az időben török népek (L i g e t i. m. 42, 44), s Németh Gyula történelmi meggondolásokon kívül nyelvi bizonyítékokkal is támogatja ezt a föltevést (HonfMKiál. 114). A magyarságnak e népekkel hosszas otttartózkodása alatt kellett — ha esetleg laza és meg-megszakadó, de mégis hatásos — kapcsolatban lennie. Gy ö r f f y Gy ö r g y egyetemi előadásában, főleg anthropológiai érvek alapján, meg éppen török oguroknak a Káma vidékére való behatolásában látja az ugorok északi ágá (az obi ugorok) és déli szárnya (a magyarok) szétválásának az okát. A török ogurokat tekinti a Káma-vidéki ananyinói kultúra hordozóinak, akik beékelődve az ugarságba azt két részre szakították. Egyben felteszi, hogy az ogurok zöme ekkor még Nyugat-Szibériában lakott, olyanféle életmódot folytatva, mint aminőt korai kínai források a ting-lingeknek tulajdonítanak (Magyar őstörténet, 1951/II. félév, sokszorosított jegyzet 32, 33). Ily módon tehát a magyarságot széles karéjban, északról és keletről törökök vették volna körül az uráli őshaza korának egész tartama alatt. Ha a helyzet pontosabb

¹ Másképp Pais: MNy. XXXIX, 346, jegyzet.

² A török *s-* megmaradása mind a három ugor nyelvben egyik bizonyítéka annak az egyéb okokból is valószínű feltevésnek, hogy a finnugor **s-* az ugor együttlélés korában már módosult az egész ugarságban olyan mértékben, hogy az idegen nyelvi *s-*ekhez legközelebb álló hang már az *ś-*, illetőleg ennek már esetleg mutatkozó fejleménye volt.

felvázolását korainak tartjuk is, kétségtelen, hogy ilyen török népek szomszéd-ságának föltevésére minden jogunk megvan. Az érintkezés, úgy látszik, túlnyomóan békés volt, a magyarság ugyanis igen sokáig maradt meg nagyjában ezen a tájon, nem túlságosan nagy területen ide-oda vándorolva (Bárczi: MNy. XXXIX, 285), s ez nagyobb kihatású háborús eseményekre nem mutat. Jövevényszavak átvételére tehát a magyarságnak itt még nagyobb mértékben volt alkalma, mint az ugor együttélés idejében. Mármost csak az a kérdés, valószínűsíthető-e legalább néhány szavunkra, hogy török átvételeinknek ehhez a rétegéhez tartoznak.

R ä s ä n e n próbálkozott először a magyar nyelvben régebbi típusú török jövevényszót kimutatni (UngJb. XIX, 99), noha ő nem említi az uráli őshazát, de valószínűleg olyan régi időre gondol, amikor a magyarság ezen a vidéken élt. R a m s t e d t alapján abból indul ki, hogy a köztörök *j*- négy különböző altaji előzményre — *j-, *d-, *ǰ-, *n- — megy vissza, s ezeknek a török *j*-knek a mongolban ugyancsak négy ilyen különböző megfelelőjük van. Ennek alapján föltehető, hogy a köztörök *j*-k egy része még az őstörökben vagy az archaikus török nyelvekben *n*- fokon, illetőleg *j*-felé való útjában *n*-fokon volt. Ilyen módon köztörök *j*-csuvas *ś*- magyar *ny*- megfelelés nemcsak lehetséges volna, hanem a tárgyalásba bevonható magyar szavak *ny*-je honfoglalás előtti török jövevényszavainknak egy jóval régebbi rétegére mutatna, mint-hogy, mint ismeretes, szavainkban egyébként a török *j*-nek hármassal — *Ø*, *sz*- (*~?s*-), *gy*- — megfelelést találjuk, de nem *ny*-et. Megjegyzendő, hogy R ä s ä n e n nem mindegyik példájában igazolható a magyar *ny*- esetében a mongol *n*- megfelelés. Ehhez a kérdéshez turkológus oldalról kellene hozzászólni s eldönteni, hogy a baskir *n*-, valamint egyéb török nyelvek szórványos *n*-je ősi maradvány-e vagy újabb fejlődés a köztörök *j*-ből, hogy a török *j*-nek négyes mongol megfelelése valóban szabályos-e, s e megfelelések alapján fel lehet-e tenni és mely esetekben egy archaikus *n-et. Minthogy azonban három olyan tekintély, mint R a m s t e d t, R ä s ä n e n és L i g e t i, ki szintén elfogadja és hirdeti a magyar *ny*- ~ török *j*- megfelelést (i. m. 45), az *n*- ~ *j*- összefüggést vallja (vö. még S a u v a g e o t: MNy. XXV, 120), nem vétek talán a köteles óvatosság ellen, ha török oldalról ezt a megfelelést lehetségesnek tekintem. Magyar részről viszont a következőket lehet mondani. •

Legmeggyőzőbb R ä s ä n e n egybevetései között a *nyak* és a *nyár* török etimológiája, L i g e t i is ezekre hivatkozik. Így *nyak* < **n*aqā vö. turkomán *jaqa* 'gallér', kirg. *jaqa*, jak. *saγa*, csuv. *šoΓa* (R ä s ä n e n i. m. 100). Az egybevetés alapját gyöngíti, hogy a mongolban szókezdő *j*- van — *jaγa* — s nem *n*-. Úgy látszik, török részről mégis föltehető az *n*-, s ez esetben az egyezés kifogástalan, sőt a szó magyar hangfejlődésével meggyőzően bizonyítja többi honfoglalás előtti török jövevényszavunknál jóval nagyobb régiségét. Közismert tény ugyanis, hogy honfoglalás előtti török jövevényszavaink szabályosan meg-

tartják szóvégi *a*-jukat (illetőleg ezek az *-a*-k úgy viselkednek, mint a magyar *-á*-k), s ez csak úgy magyarázható, hogy emezek átvétele idején a magyarban már nem volt szóvégi rövid *-a*, hanem a sorvadás első állomásaként az eredeti szóvégi *-a*-k magas nyelvállású, azaz a megelőző mássalhangzó artikulációjához sokkal közelebb álló és kevésbé hangzós magánhangzóra változtak volt, e változás azonban török szavaink tömeges átvétele idejében már régen lezárult volt. A *nyak* viszont olyan korban került nyelvünkbe, amikor az *-a* véghangzó még érintetlen volt, tehát meghonosodása után e szó maga is részt vett az *-a>-i>-u>∅* redukálódásában. — Megjegyzendő, hogy a *nyak*-nak van szamojéd egyeztetése is: szamO. *nug, nog, nuga, nukka, nukku* 'nacken' (H a l á s z I.: NyK. XXIV, 461), melyet azonban P a a s o n e n megkérdőjelez (Beitr. 293). A szamojéd *n*- és *n̄*-hangok sajátos keveredése miatt az összefüggéshez hangtani úton nehéz nyúlni, valószínű azonban, hogy e szó, mely egyetlen szamojéd nyelvből van kimutatva³ maga is török jövevény. Ilyen török jövevényszavak az i. e. 500 tájékától kezdve — tehát a magyar nyelv uráli őshazabeli korában — valóban hatoltak be a szamojédba (K a i D o n n e r: JSFOu. XL/1, 8; N é m e t h G y.: HonfMKial. 118; H a j d ú P.: MNyTK. LXXVI, 9). A szó egyébként finnugor nyelvekben teljesen ismeretlen. A magyar szónak a szamojéd szóval tehát minden valószínűség szerint semmi ősrökonsági kapcsolata nincs.

Ugyancsak becses a *nyár* szó tanúsága. Ennek megfelelői volnának köztörök: oszm. stb. *jaz* 'sommer', turkomán *jaaz* 'весна, лето'; jak. *sās*, csuv. *šor* 'frühling' ~ ? mong. *naran* 'sonne' vagy burját *nažer, nažir* 'sommer' (R ä s ä n e n i. m. 100; vö. még V á m b é r y: NyK. VIII, 165). Ha ez az egybevetés helyes — aminthogy, ha a török *n̄*-magyarázata megfelelő, sem alak, sem jelentés szempontjából nem támadható — akkor egyszersmind az is nyilvánvaló, hogy az átadó korai török nyelv csuvasos jellegű volt, vagy talán inkább, hogy archaikus jellege az eredeti *r* hang (~ köztörök *z*) megtartásában is megnyilvánul. — Itt is van szamojéd egyeztetés: szamJur. *nāra, nala* 'schneekruste', Tav. *noru* 'ua.', Jen. *naļa, nara* 'ua.'; Jur. *naraei* 'frühling (wenn noch schnee ist)', Jen. *nareo, naļeo* 'der spätere frühling' (H a l á s z I.: NyK. XXIV, 461). Ámde a hangtani bizonytalanságon kívül (szam. *n*- ~ magyar *ny*-) a jelentések viszonya sem meggyőző, minthogy a szamojéd nyelvekben az 'évszak' jelentés szemmel láthatóan másodlagos, sőt harmadlagos, a magyar *nyár* szó jelentése pedig sehogysem illik a 'hókéreg' jelentéshez.

Jóval kevésbé meggyőző R ä s ä n e n többi példája. Így a *nyalka*, melyet ő egy oszm. *jaš* 'zart, grün', turkomán *jaaš* 'молодой' ~ mong. *nil-ga* 'jung, zart' szóval egyeztet. A magyar szónak van ugyan a régebbi nyelvben

³ A szamJur. *jik, jik* vagy nem függ össze az osztyák szamojéd alakokkal közvetlenül, hanem más szó vagy más átvétel egy másik török nyelvből, vagy pedig ha összefügg, a szamojéd szó talán még jobban eltávolodik a magyartól.

'fiatal' jelentésváltozata is (NySz.), de ez semmiképpen sem látszik elsődlegesnek, s a szó különben is igen későn jelentkezik, alapszava *nyal (a -ka csak magyar képző lehetne) ismeretlen, s általánosan elfogadott etimológiája: *nyaltka* 'kinyalt, piperkőc' (C s e f k ó: MNy. XXI, 199) sokkal valószínűbbnek látszik. Ha most még számba vesszük, hogy a törökben a 'fiatal' szintén nem elsődleges jelentés (kérdés, vajjon élőlényre egyáltalában használható-e a szó, vö. R a m s t e d t: JSFOu. XXVIII /3, 35), hanem alapjelentése 'nedv, nedves, friss', nyilvánvaló, hogy ezt az egybevetést el kell utasítanunk. — Nem valószínű a *nyáj* szó R ä s ä n e n től ajánlott etimológiája sem, melynek megfelelő főnevet a törökségben nem is mutat ki, hanem egy 'legeltet' jelentésű igei tövel hozza kapcsolatba; nem fogadható el a *nyál* török egyeztetése, ez kifogástalan megfelelései alapján nyilván finnugor szó (B u d e n z, MUSz. 406; S z i n n y e i, NyH.⁷ 159; SzófSz.), a *nyargal* minden valószínűség szerint a *jár* igéhez kapcsolandó (SzófSz.), s ezzel a török egyeztetés lehetősége elesik; a csángó *nyám* 'verwandter', melyet R ä s ä n e n szintén bevont bizonyításába, nem egyéb mint a ruménból visszavett magyar szó, rum. *neam* < m. *nem* (T i k t i n II, 143). Marad tehát a *nyak* és a *nyár*, s e két szó török jövevényszavaink első rétegének becses emlékeként tekinthető, ha török részről az átvett *n*-es alak ellen kifogást nem lehet tenni.

Az uráli együttélés korába tartozhatnak még *homok* és *harang* szavunk. Ezek szókezdő *h*-ja ugyanis kirí honfoglalás előtti jövevényszavaink megfeleléseiből. Igaz, hogy *q*->*χ*- változás nem példátlan a törökben (L i g e t i: NyK. XLIX, 205), sőt a jakutban, mely noha közvetlen kapcsolatban nem lehetett a magyarral, mint a csuvashoz több szállal fűződő peremnyelv, figyelmet érdemel, igen régi lehet (N é m e t h G y.: NyK. XLIII, 449; L i g e t i i. h. 204), de előfordul néhány más török nyelvben is, főleg pedig szélesebb keretű a kún-besenyőben (L i g e t i: NyK. XLIX, 207). Mégis meglepő, hogy szókezdő *χ*->*h*-a magyarnak csak ebben a két török szavában fordul elő, s a besenyőre már csak azért sem igen gondolhatunk, mert a *homok* az egész magyar középkorban a XI. századtól rendkívül elterjedt szó, s amennyire adataink alapján ilyesmit meg lehet állapítani, már igen régóta az egész nyelvterületen ismeretes, a *harangnak* pedig a vége maradna rejtélyes kún-besenyő származtatás esetén. — A kérdés magyarázata valószínűleg abban rejlik, hogy itt régebbi átvétellel állunk szemben, s a kérdéses *k*- > *χ*- > *h*- nem török, hanem magyar hangfejlődési folyamat eredménye. Ha ugyanis föltesszük hogy a török *qumaq*, mely a magyar szó kiindulópontja (vö. csag., alt., sór, kirk. *qumaq*, jakut *qumaχ* BTLw. 84; L i g e t i i. h. 200) oly időben került át a magyar nyelvbe, amikor a szókezdő finnugor *k-veláris változata még érintetlen volt, vagy legföljebb csak lényegtelen artikulációs változást szenvedett, de az uralkodó variáns még *k*- volt, a hangzóközi finnugor -*k- azonban legalább a -*g*- fokra, a -*kk- pedig a -*k*- fokra már eljutott, akkor természetesnek kell tartanunk, hogy a török szónak mind kezdő, mind végső *q*-ja a magyar hangrendszerbe minden nehéz-

ség nélkül, természetesen beleillett.⁴ A szó azután résztvett a később (de még föltétlenül az uráli őshaza korában) lefolyó hangfejlődésben, mely a szókezdő *k*-ből ősmagyar és ómagyar *χ*-n keresztül *h*-t eredményezett, míg szó belsejében a finnugor *kk örökségeképpen tovább élő *k* már általános változást nem szenvedett. Így egyetlen nehéz hangtani kérdés marad; a hangsúlytalan szótag *o*-ja (< ómagyar *u*: *χumuk*, vö. 1055: *humuc*, *humuk*, *kumuc* stb.). E magánhangzó-megfelelés is teljesen kéri török jövevényszavaink közül és noha kétségtelen magyarázatot nem tudjuk adni, egymagában is világosan arra mutat, hogy itt más rétegről van szó, mint egyéb török jövevényszavaink esetében. A finnugor és a magyar magánhangzórendszer összefüggése a leghomályosabb kérdések egyike (a második szótag magánhangzója történetének felgöngyölítésére még egyáltalában számbavehető kísérlet sem történt), s ennek nyilván az az oka, hogy éppen az uráli őshaza hosszú szakaszában oly magánhangzó-változások peregtek le, melyeknek feltételeiről, összefüggéseiről, időrendjéről semmit sem tudunk, holott török jövevényszavaink átvétele korából a magánhangzók fejlődéstörténetébe tartozó, hasonló bonyolultságú problémáink — éppen török jövevényszavaink tanúsága szerint — már nincsenek. A magánhangzónak ilyen ismeretlen összefüggésbe tartozó változása tehát, — bármilyen különösen hangzik, hogy éppen tudatlanságukból próbálok érvet kovácsolni — jobban beleillik a régebbi, uráli őshazabeli korba, melyre a szókezdő hang fejlődése is mutat, mint a későbbibe. — Feltevésekkel azért persze lehet próbálkozni. Ismeretes az a tény, hogy a magyarban *a* ~ *i* váltakozás volt: *sajog* (< *salyog*) ~ *csillog*, *szalad* ~ *szilaj*, *szalu* ~ *szilánk* stb. (Melich: Szily Eml. 34), s ennek alapján feltehető az *a* > *i* változás. A második szótagban azonban az *i* egy későbbi korban, de minden valószínűség szerint a honfoglalás előtt vagy a honfoglalás táján *u*-vá lett (*arīq* > 1055: *aruk*, *barīm* > 1256: *Borumlok* (OkISz.) stb. Így válhatott *qumaq*-ból *χumīk-on át *χumuk*. E feltevésnek az a hibája, hogy az *a* ~ *i* váltakozás a hangsúlyos szótagban van kimutatva, nagyon kérdéses azonban, alkalmazható-e más fonetikai helyzetben levő *a*-ra. Ámde a második szótagban levő magánhangzók finnugor-ugor korbéli történetét, ősmagyar sorsát még sokkal kevésbbé ismerjük, mint az első szótagbeliét. — Gondolhatunk arra, hogy a nyelvérzék a *k*-t képzőelemnek fogta föl, a *-k* kicsinyítő képző előtt a magánhangzó túlnyomóan zárt (ma középső nyelvválású): pl. HB. *lelic*, 1341: *Keseleufezyk*, *Keseleufescik*, 1366: *zyltursuk* (OkISz.) stb. (L o s o n c z i: NyK. XLVI, 279), ezek analógiájára a *χumak* második szótagjába is zárt magánhangzó került. A kicsinyítő képző és a *homok* vége között valóban szoros párhuzamosság mutatkozik, vö. pl. 1055: *humca* és 1086/XII—XIII. sz.: *Forkosig* (ÁUO. I, 33; PRT. VIII, 268), HB.:

⁴ Csupán a végéhez járult egy magánhangzó, minthogy ekkor még a magyar szavak magánhangzóra végződtek és *-k* után a rendszerkénszer mindenesetre ilyen magánhangzót iktatott be (v. ö. Bárczi: MNy. XLVI, 223.). Ez azonban az itt tárgyalt hangfejlődésekre csak annyiban fontos, hogy biztosítja a *-k* megmaradását.

lilki stb. Ugyanilyen népetimológia viszont későbbi török jövevényszavainkban már nem fordul elő. — Megjegyzendő azonban, hogy a második szótag *u*-ja egyszerűen hasonulás eredménye is lehet, mely a hangsúlytalan szótagot gyakran éri (L o s o n c z i: NyK. XLVI, 432). Magánhangzóhasonulásra, noha ellenkező irányban, van példa török jövevényszavainkban is, így *ballır-yan* > 1240: *Buhturuyan* (OkISz.), *basırqan* ~ *boszorkány* Ez utóbbi magyarázat esetén természetesen a török *a* ~ magyar *u* > *o* megfelelés az átvétel régebbi korának valószínűsítésére közömbös volna.

Nehezebb kérdés a *harang*, melyet egy török *qazan*-nal, illetőleg ennek csuvasos változatával — vö. oszm., azerb., csag., krimi, kaz., mis., alt., tel., sór, leb., szag., kojb., kacs. *qazan* 'kessel', Ccum. *chaxan* 'caldarium', csuv. *χυραν* 'üst, kazán' ~ mong. *χαραγγα* 'une grande cymbale d'airain' (BTLw. 83; L i g e t i: NyK. XLIX, 245), hoznak kapcsolatba. A szóeleji *h*- ugyanúgy magyarázható, mint a *homoké*, annál nagyobb nehézséget okoz a szó vége. két lehetőség van. Vagy, mint L i g e t i gondolja (i. h. 246), a *qazan* valóban a *qaz*- 'ás, kiás, kiváj' — vö. oszm., csag. *qaz*- 'aushöhlen, ausmeisseln, mit meisseln arbeiten, behauen (steine), aushauen (eine verzierung, inschrift) — igeneve, amit a csag. *qazyan*, Houtsma: *qazyan* 'kessel' adatok is támogatnak, mert az *-an* igenévképző rendszeren váltakozhatik a *-yan* igenévképzővel, s ekkor a magyar szó alapjául a *qaz*- igének egy *-ng* képzős származékát kellene föltennünk (L i g e t i i. h.); csak az a bökkenő, hogy ilyen származék a különben nagyon elterjedt *qazan* mellett seholsem található. — A másik, talán kecségteőbb, lehetőség, hogy a *qazan*-nak semmi köze sincsen a *qaz*- 'kiásni, kivájni' igéhez s ez esetben a *qazyan* alakváltozat csak népetimológiának tulajdonítható: a nyelvérzék a *qazan*-t a *qaz*- ige participiumának érezte, csakúgy mint a turkológusok és az *-an* és *-yan* participium váltakozása alapján *qazyan* alakot is teremtett. Magának az ily módon családtalan *qazan*-nak, vagy régiesebb alakjában **qaran*-nak az *-n*-je ugyanolyan természetű volna, mint a fentebb említett *qotan*-é. E szó ugyanis noha a mai török nyelvekben mindig *-n*-re végződik, egyrészt mongol megfelelője: *chodang*, másrészt főleg az ugor nyelvekben kimutatott változatai alapján (vog. *χatān*, o. *χotān*, m. *hattyú*) világosan egy igen-igen régi török **qotan* alakváltozatra enged következtetni. Hogy ez a **qotan* a kimutatott *qotan*, *kütān*-nel milyen viszonyban van, azt nem tudom, talán egy elveszett török nyelvre jellemző alakulás, vagy egyéb magyarázata lehet (ez a turkológusok gondolja), de ilyen alak realitása az ugor nyelvek tükrében, melyet talán a mongol adat is támogat, nehezen vonható kétségbe. Ugyanilyen nyelvtípusba tartozhatott a **qaran* alakváltozat. Amikor a szót a magyar átvette, az eredeti finnugor **η* a magyarban már denazalizálódott s esetleg spirantizálódott, *η* fonéma, független hang, tehát már a magyar nyelvben nem volt. A behatoló hangok legtermészetesebb és rengeteg analógiával támogatható helyettesítése az *ng* volt (*k*, *g* előtt az *η* állandó variánsként, mint ma is, minden valószínűség szerint ekkor is megvolt), viszont az ősi **ηk* ekkor már régen (alkalmasint még

a finnugor együttelés korában) nazálisát nagyrészt elvesztette, úgyhogy ez az *ŋg* nem került bele a finnugor *ŋk > magyar *ŋg* > *g* fejlődésvonalába. — Bizotalan azonkívül a szó eredeti jelentése. Kétségtelen, hogy a mai jelentés nem nyúlhat vissza — tárgyi okokból — az uráli őshaza korába, sőt talán a mongolból következtethető 'gong' jelentésváltozat is túlságosan fejlett viszonyokat tenne föl. Igaz, hogy a magyarsággal ekkor, az uráli őshaza idejében, érintkezett török népek kultúrájáról, a magyarságot esetleg érintő karavánok életéről semmit sem tudunk, legföljebb valami nagyon általános képre következtethetünk, de ilyen apróbb részletekről, mint a jeladás módja, mit sem tudunk. Elvégre az is lehetséges, hogy az üstön való dobolás-jeladás kezdetleges viszonyok között is előfordulhatott. Legvalószínűbbnek mégis az látszik, hogy a *harang* eredetileg különös alakú (vagy különös anyagú?) üstféle lehetett, mely az ősi, nyilván nem fémből készült fazékkal, de a fémből készült üstfazékkal⁵ sem lehetett azonos, s a nomád életben akár ekkor, akár később jeladási célokra is alkalmazáshoz jutott. Később ebben a különleges formájában csak jeladási célokra használták s ezzel neve, a *harang* 'jeladóüst', majd a 'campana, nola' jelölőjévé vált, s 'edény' jelentése elhomályosult. E fejlődés valószínűleg tehát a magyarban ment végbe.

Török jövevényszavaink legrégibb rétegébe tartozónak vélem az *ér* igét, noha ezzel kapcsolatban hangtani érvet nem lehet felhozni az átvétel régiségének támogatására, a szó jelentéstörténete azonban szinte kényszerű erővel hozza előtérbe ezt a megoldást. Honfoglalás előtti török jövevényszavaink általában vagy meglehetősen elszigeteltek a magyar szókincsben, vagy csak eléggé szerény méretű szócsaládnak váltak kiindulópontjává. Még ha, akár a névszók, akár a különben tekintélyes számú igei átvételek közül azokat vesszük is figyelembe, melyeknek családjá viszonylag terjedelmesebb, mint *erő*, *id*, *idő*, stb. vagy *bocsánik*, *bosszankodik*, *borul*, ezeknek az ága-boga is egészen jelentéktelenné törpül az *ér* ige jelentéshasadásai és származékainak nagymértékű kiterelvényesedése mellett. Így: 1. 'pervenit, attingit': *elér vmit, megér vmit, ráér, érkezik*; 2. 'contingit, tangit': *érint, érintkezik, érdekel, érdek, érez, érzék, érzékeny, érzékel, érzet, érzelem, érzés, érzeleg, érzélgős, érzület, ért, értelem, értesül, értekezik*; 3. 'valet': *fölér, érték, érvényes, érem*; 4. 'maturescit': *érel, éretlen* stb. stb. (egyéb jelentésváltozatokra l. EtSz. I, 1591), s ehhez az inkább csak kiragadott pár példához járul még a nyelvjárási vagy elavult származékok nem jelentéktelen tömege, mint pl. 1. *érték*; 2. *érdegel, érdel, érdes* (ige), *érdez, érel, érél, érdek* (ige), *érezmény, érzemés*; 4. *eredik, érel, éreszt, érmes, értet* stb. (MTsz.; NySz.), valamint a származékok igen nagyszámú továbbképzése. Noha a szócsaládban sok a szemmel láthatólag újabb keletű és mesterséges alkotás, maga a jelentések igen régi elágazása és a szó különféle irányba fejlőd-

⁵ Az *üst*, melynek eredeti jelentése 'valamilyen fém, vas' volt (v. ö. Szinnyei, NyH.⁷ 56), nyilván tapadás útján kapta mai jelentését.

dött természetes származék-bokra is igényeket egyik legnépesebb magyar szócsalád törzsökévé avatja. Az eredeti jelentés kétségtelenül 'pervenit, attingit, pertingit', csupán ebből vezethető le ugyanis nehézség nélkül a többi három alapjelentés, pl. akár a 'valet', akár a 'maturescit' jelentés a 'tangit, contingit' jelentésből, melyet az EtSz. a jelentésfejlődés kiindulópontjának tekint (II, 1591, 1596), érthetetlen vagy csak tekervényes úton magyarázható volna. Ez a, szerintem kétségtelenül kiindulópontul szolgáló 'elér' jelentés számos, török nyelvben fellelhető, így oszm. *är-, ir-* 'parvenir, atteindre, joindre, obtenir', csag. *ir-* 'être; arriver, parvenir'; föliatok: *ir-* 'folgen'; kirg. *er-* 'следовать, сопутствовать'; krimi *äriš-* 'erlangen, gelangen, ankommen' sőt 'zur reife gelangen, reif werden; berühren, anfassen' stb., kaz. *iräš-* 'gelangen' és 'reif werden' ~ mong., kalm. *ire-* 'kommen, ankommen'; burj. *ire-, ir-, jer-* 'ua.'. A krimi és kazáni származékok jelentései a maguk szűk körében, (egy-két tatár nyelvre szorítkozva) nem lehetnek a magyar szó sok jelentésének forrásai, hanem csak arra mutatnak, hogy az a jelentésfejlődés, melyet a magyarban tapasztalunk, a feltett kiindulópontból logikus és egyebütt is végbe mehetett.⁶

Noha a hangalak és a jelentés egyaránt világosan török eredetre vall, ez a szavunk hatalmas kiterébélyesedésével teljesen elüt többi török jövevény-igénktől. Ha csak a régi nyelvből kimutatható jelentésárnyalatait és származékaikat vesszük is figyelembe (vö. pl. *ér* 'atingit' vagy 'contingit' ÓMS., *érez* ÓMS. *ért* 1389. OklSz., *érdekel* 1453. OklSz., *ér* 'valet' SermDom. stb., stb. vö. még NySz. és OklSz.) szinte eleve valószínűtlennek kell tartanunk, hogy az alapszó csak VII—IX. században került volna nyelvünkbe, hol a nyelvváltozatok valószínű törzsi elkülönülését tekintetbe véve legalább egy-két nemzedékváltást kell szükségesnek tartanunk arra, hogy a szó első átvitt jelentésében csak elterjedjen is az egész közösségben, azaz nem hihető, hogy ilyen rövid idő alatt keletkezett volna az a buja szétsarjadás, melyet szavunk mutat, s melyhez hasonlót csak finnugor szótöveinkben találunk; ezek tudvalevőképpen a legkezdetlegesebb idők óta szolgálják a fejlődő gondolkodás állandóan növekvő igényeit. Ez a tény, minthogy ősrökonság feltevésére már csak azért sincsen semmi alapunk, mivel a szó, úgy látszik, mind a finnugor, mind a szamojéd nyelvekből hiányzik, csak úgy magyarázható, hogy a szó többi török jövevény-szavunknál sokkal régibb időben, azaz az uráli őshaza korában került a magyar nyelv vérkeringésébe, s végig kísérte annak a hatalmas szellemi fejlődésnek több szakaszát, mely a magyarságnak erdei hordákból származó nomád törzsszövetségévé való átalakulását szükségszerűen kísérte.

Igen nagy örömmre szolgált, hogy miután ezt az előadásomat megírtam, a szerző szívességéből hozzám került Györrfy György említett előadásairól

⁶ A magyar *ér* igének és török megfelelőinek összefüggését másképp (ősrökonsággal) hajlandó magyarázni az EtSz (i. h.) és P a is (MNY. XLI, 20.), a 'tangit, contingit' jelentésből indulva ki.

készült jegyzet. Györffy ugyancsak foglalkozik az uráli őshazabeli török hatással és ezt igen jelentékenynek látja. Általában azt teszi föl, hogy a halászatra és az állattenyésztésre vonatkozó régi török jövevényszavaink, melyek tehát korábbi fejlődési fokozat szókincsébe tartoznak, már az uráli őshaza korában kerültek nyelvünkbe, míg a földművelés szavai egy későbbi — a vándorlások korába illő — gazdasági korszakra jellemzők. Ezt az állítását egyrészt azzal a megfontolással támogatja, hogy egy új fogalom nevének megismerése és a nyelvben való meghonosodása rendszeren megelőzi az új fogalom — növény, állat, eszköz — felhasználását a termelésben, a szó tehát mintegy megelőzi a termelési fejlődést. Másrészt hangtörténeti érveket is hoz föl nézete mellett: az őstörök szókezdő *j-nek magyar sz- (s-) megfelelését (vö. *szérű, szőlő, szücs; sarló*) a fiatal rétegbe tartozónak véli, míg a magyar *gy-* megfelelést (*gyalom, gyertya, gyapjú, gyeplő*) valamint a magyar *ő* (vö. *író* és *ír* ige) megfelelést a régebbi rétegbe utalja, fölhíva a figyelmet arra, hogy emezek halászati és állattenyésztési, amazok földművelési műszavak (i. h. 35).

Györffy nagyon érdekes és őstörténetünket több mozzanatában egészen új megvilágításban részesítő fejtegetéseinek ezzel a pontjával — legalábbis a fenti megfogalmazásban — nem tudok egyet érteni. Természetesen egyáltalában nem tartom lehetetlennek, hogy állattenyésztési vonatkozású vagy akár egyéb szavaink egyike-másika valóban ebbe a régebbi rétegbe tartozhatik, egyelőre azonban e kérdést sem általában, sem egyes szavakra vonatkozólag nem tudom eldöntöttnek tekinteni. Azt, hogy a magyarság az uráli őshazában bizonyos fokú állattenyésztésig eljutott, szókincse kétségtelenné teszi, nemcsak a *ló* és a köréje csoportosuló lótenyésztési terminológia, de *juh, tehén, tej* (vö. B á r c z i, A magyar szókincs eredete 29) szavunk is tanúskodik erről. Az a körülmény azonban, hogy egy termelési ág ismeretes volt, nem jelenti azt, hogy a rá vonatkozó szókincs nem gazdagodott volna esetleg még jóval később is igen jelentékenyen, hiszen a honfoglalás után is az állattenyésztésre vonatkozó szókészletünk nagy mértékben bővült, a fejlettebb, istállózó állattartásra mutató terminusokat nem is számítva. Így nem lehet kételkedni abban, hogy a honfoglaló magyarság lótenyésztése igen jelentős volt, mégis ezután jutottak a nyelvünkbe olyan szavak, mint *csődör, árkány* (kései török jövevények), *kanca, poroszka, paripa, pej, pata, zabra, patkó, csikó* stb., ilyeneket mint *kápa, csótár* stb. nem is számítva, de honfoglalás utániak a *bárány, jerke, bírka, purzsa, racka* stb. valamint *kakas, jérce, csirke, csibe, tojás* stb. szavaink, hogy csak néhány példát említsek. Még inkább föltehető, hogy az állattenyésztés kezdetlegesebb kibontakozása idején a nyelv csekélyebb szóanyaggal elégedett meg. Semmi meglepő sincs tehát abban, hogy a magyarság állattenyésztő szókincse csak a vándorlások során terebélyesedett ki, mikor állattenyésztése valóban gazdasági életének fő forrásává vált, amivé a ligetes övezetben még nehezen lehetett. Ami pedig az említett elvet illeti, hogy a fogalom és nevének ismerete megelőzi a termelésbeli újítást, valóban lehetséges, hogy egy-egy fogalom neve egy-két

nemzedékekkel előbb jelenik meg a nyelvben, mintsem a megfelelő tárgy vagy állat, növény helyet kap a termelésben, e név azonban valamely általános megjelölés marad, s a fogalom nem differenciálódik. A magyar nyelv ismeri a *teve*, *dromedár* vagy *láma* szavakat, de nincs külön megjelölője a hím és a nőstény tevére vagy lámára, a tevecsikóra nem és kor szerint megkülönböztetve, a teherhordó és a hátastevére stb. Az ilyen szókinccs csak lassan kerekedik ki (s közben az eredetileg általános megjelölés különleges jelentést kaphat, s az összefoglaló név esetleg teljesen hiányozhat), sőt a termelési ág meghonosodása után évszázadokkal vagy akár évezredekkel is szaporodik.

Azt sem látom bizonyítottnak, hogy a török *j-* ~ magyar *gy-* megfelelés régebbi vagy éppen uráli őshazabeli átvételre utalna. Mint kifejtettem, véleményem szerint legrégebbi török jövevényszavainkban a török *j-*-nek magyar *ny-* felel meg (*nyár*, *nyak*), igaz viszont, hogy e korszak elég hosszú volt, s így ugyanannak a hangnak különféle megfelelései is elképzelhetők, másrészt az érintkező török népek különféle nyelvűek vagy nyelvjárásúak lehettek, s végül az is lehetséges, hogy ugyanabban a nyelvben az *n-* a török *j-*-nek csak egyik megfelelője volt. Ámde az sem bizonyos azonban, hogy az *ś-* és a *ǰ-*, *j-* között kronológiai különbség volt, mint azt Györffy szilárd tételként állítja. Ha elfogadjuk Ramstedt álláspontját, hogy a csuvas *ś-* egészen kései fejlemény (JSFOu. XXXVIII/1, 9 kk), *sz-* kezdetű kérdéses szavaink teljesen kiesnének török jövevényszavaink közül. Ez nem lehet helyes (vö. Ligeti: MNy. XXIX, 159; Bárczi: MNy. XLV, 72), s ezzel Györffy sem ért egyet. Ha viszont a jakut *ś-* és a csuvas *ś-* között összefüggést keresünk, akkor az *ś-*-t igen réginek kell tartanunk legalább a csuvasos nyelvek vagy nyelvjárások egy részében.

Meggyőzően hangzik az a szembeállítás, mely a *gyalom*, *gyertya* halászati műszavakat és a *gyeplő*, *gyapjú* állattenyésztési terminusokat régebbi, viszont a *szőlő*, *szérű* földművelési és a *szücs* ipar körébe vágó szavakat a fiatalabb rétegbe sorolja. Ámde ne feledjük, hogy nemcsak az említett négy *gy-* kezdetű török szavunk van, hanem *gyaláz*, *gyarló*, *gyárt*, *gyász*, *gyáva*, *gyékény*, *gyenge*, *gyom*, *gyomor*, *gyöngy*, *gyúr*, *gyül*, *gyűr*, *gyűrű*, *gyűrűfa*, *gyüszű*, *gyümölcs*, azaz összesen 21 *gy-* kezdetű és két *Ø* kezdetű négy *sz-* kezdetűvel (és egy *s-* kezdetűvel) szemben. Ha mármost ezt az arányt átvisszük honfoglalás előtti török szavaink összeségére, akkor ezeknek legalább 4/5 részét kellene az uráli őshazába utalni, ami sem a történeti és művelődéstörténeti tényeknek, sem a hangtörténeti megfontolásoknak nem felel meg (ezeket most itt nem részletezhetem), s ez az említett hangtani eltéréseknek ilyen nagyarányú időrendi különbségekkel való magyarázatát eleve valószínűtlenné teszi.

Ismétlem, egyáltalában nem tartom lehetetlennek, hogy török jövevényszavaink közül egy-két állattenyésztési műszó, de egyéb is valóban az uráli őshaza korában került nyelvünkbe, de úgy vélem, hogy itt még alapos és óvatos vizsgálat szükséges, mielőtt több-kevesebb határozottsággal rámutatunk egyes, e korba utalható szavakra. Megvallom, nagyon erősen gondoltam és gondolok

a török *č* kettős magyar — *s* és *cs* (vö. pl. *kicsiny*, de *keselyű*) — megfelelésére valamint a török *š* ugyancsak kettős — *cs* és *s* (vö. *bölcső*, de *kőris*) — megfelelésére, mint kormeghatározó tényre, de e kérdés annyira kiforratlan és olyan alapos vizsgálatot igényel, hogy e lehetőség merő megemlítését is korainak tartottam.

Egyelőre a tárgyalt öt szóról — *nyak*, *nyár*, *homok*, *harang* és *ér* — gondolom, hogy meglehetősen valószínűséggel tehető fel török jövevényszavaink első rétegébe való tartozásuk. Maga az átadó török nyelv természetesen ismeretlen, csupán éppen e magyar-török egyeztetések alapján lehet egyes hangtani vonásaira következtetni. Így *nyár* szavunk alapján megállapítható, hogy csuvasos jellegű volt, hiszen a köztörök *z*-nek *r* felel meg benne, ez a csuvasos jelleg azonban jelenthet itt egyszerűen archaikus török nyelvet, melyben az *r* > *z* változás még nem ment végbe *s* ez a valószínűbb. — Egy másik jellemző vonása e nyelvnek, hogy a köztörök szókezdő *j*-nek, vagy inkább e *j*-k egy részének *ń*- felelt meg benne. Ez is tekinthető archaikus vonásnak.⁷ — Végül a szóvégi *-an*-nak, legalább bizonyos, egyelőre közelebbről meg nem határozható esetekben *-aŋ* volt benne a megfelelője. Minthogy ez utóbbi változatnak a rendelkezésünkre álló török nyelvi anyagban nincs nyoma (de az ugor megfelelések is támogatják), feltehető, hogy ez az archaikus török nyelv elpusztult, hacsak arra nem gondolunk, hogy benne a szóvégi *-ŋ* ismét *-n*-né fejlődött.

Tudom, hogy fejtegetéseimben sok a föltevés, de, mint említettem, nyelvünk fejlődésének, sőt mondhatni kialakulásának ez a hosszú és igen fontos korszaka egyszersmind a leghomályosabb is, s ez a körülmény szükségszerűen magával hozza, hogy e homályba feltevésekkel próbáljunk valamiként világot teremteni. Azt hiszem azonban, nem mulasztottam el a köteles óvatosságot, feltevéseim nemcsak nem ütköznek akadályokba, hanem eddig ismert tényekhez és valószínű következtetésekhez hozzáillenek, kiegészítik, esetleg erősítik őket. Későbbi kutatások fogják megmutatni, ha miben igazam volt, ha miben tévedtem.

HOZZÁSZÓLÁSOK

Sz. KISPÁL MAGDOLNA:

Az elhangzott nagyszabású, alapvető jelentőségű előadás azokkal az ősi török jövevényszavainkkal foglalkozik, melyek az uráli korban kerültek nyelvünkbe. Röviden utal azonban arra is, hogy török kapcsolatoknak már egy *nyelv-történeti korszakkal korábbról*: az ugor korból is kétségtelen nyelvi nyomai

⁷ Ezzel kapcsolatban meg kell azonban jegyezmem, hogy elvégre az is feltehető volna, hogy ezekben az igen régi jövevényszavakban hanghelyettesítés történt: a szókezdő török hang — pl. *d*- — hiányozhatott ekkor még a magyarban, s helyébe léphetett az *ny*-. E lehetőséget a további vizsgálatokból egyáltalán nem szabad kikapcsolni.

vannak. Etimológiai bizonyítékai: a *hattyú*, *hód* és a *szó*. Az előbbi kettő átvételét Zsirai Miklós igazolta (Jugria, 95 k.), s okfejtésének az ad tudománytörténeti jelentőséget, hogy vele elhárította az ugor-török kapcsolatok további kutatásának elvi akadályát. — *Szó* szavunkat, ugor-török kapcsolatok nyelvi nyomait keresve, magam azért nem tartottam ugor kori átvételnek, mert mindhárom ugor nyelvben szókezdő alveoláris *s* van, ami nem jól illik a török szókezdő alveoláris *s*-hez. Készséggel elismerem azonban annak a föltevésnek jogosultságát, hogy a fgr. alveoláris *s* az ugor együttélés végső szakaszáig már oly mértékben módosult, hogy az idegen nyelvi *s*-hez már nem az, hanem a fgr. palatális *š*- folytatója állt közelebb, következésképp azzal helyettesítették, annak pedig mindhárom ugor nyelvben szabályosan *s*-felel meg.

Azt hiszem, ez ugor kori török jövevényszóknak egyelőre aránylag gyér száma szaporítható egy olyan adattal, mely nem csupán műveltségi tartalmával igen nagy jelentőségű, hanem egyúttal az átadás helyére és idejére is következtetéseket vonhatunk le belőle. Ez utóbbi körülmény pedig azért nagyon fontos, mert az ugor együttélés hosszú, legalább másfélezer évnyi tartamáról néhány hang- és alaktani adaton meg a sokat vitatott ló-kultúrán kívül szinte semmit sem tudunk.

E nagyjelentőségű szó a magyar *ír* ige és osztják megfelelői: V. *ìrìtā* 'чертить, zeichnen, einen strich ziehen', Vj. *ìrìtā* 'zeichnen, mit einem strich versehen (z. b. einen baum); durchschneiden'; Trj. *ìrìtā*'З 'einen strich oder striche ziehen, zeichnen'; J. *ìr̀ssəm* 'чертить, пазить, stricheln, zeichnen, fügen'. — A gyakorító és műveltető alakokon kívül jelentés szempontjából fontosabb származékok: Trj. *ìr̀iptā*'З 'einen strich ziehen, kratzen (nagel, holzsplinter usw.); riefeln, liniieren (z. b. papier, nur einen strich); schreiben (geheimwort)'; *ìr̀ssəm* *lār* 'пазь, furche im oberen wandbalken'; Vj. *ìr̀rastā* 'eine furche, eine kerbe hauen' stb. (K a r j.—T o i v., Wb. I, 186).

Az átvett török szó és altáji rokonsága a következő: oszmán, kún, krimi, kazáni tatár *jaz-* 'schreiben, zeichnen'; baskír *jaz-*, kirgiz *žaz-*, csuvas *šir-* 'schreiben'; mongol *žiru-* 'tirer une ligne, peindre, dessiner; calculer'; burját *žoro-*, *zuru-*, 'zeichnen, striche ziehen', kalmük *zuru-* 'zeichnen, malen' stb. (L. G o m b o c z, BTLw. 87).

Látjuk tehát, hogy az altáji nyelvekben, épp úgy mint a magyarban, a szónak csupán 'írás, festés' jelentése van, a mongolban még 'számolás' de sehol sem 'vésés, hornyolás, rovás' mint az osztjákban. Így vagy azt kell föltennünk, hogy ez utóbbi jelentés az egész altájiságban nyomtalanul eltűnt, s az átvevő két ugor nyelv közül is csak az osztjákban maradt fenn — vagy pedig, ami sokkal valószínűbb, azt, hogy a szónak az osztjákoknál keletkezett ez a jelentése is, pontosabban: az osztjákok ezt a szót az *írás fába, kőbe vésésének terminus technikusaként* tanulták és őrizték meg. Hogy nem közönséges, átlagos eleme a nyelvnek, azt az is mutatja, hogy a tremjugániban »titkos szó«. Jelentését annál könnyebben szűkíthették az osztjákok az események megörökítésének erre a formájára, mert egyébként az írás, rajzolás, díszítés kifejezésére ott volt a vogullal és votjakkal rokon közkeletű szó, a *χantša* 'написать'; besticken, mit figuren verzieren; schreiben' stb. — A magyarban viszont azért van csak az átadó török nyelvvel egyező jelentés, mert itt a »véssett írás« megjelölésére megvolt az ősi fgr. *ró-* ige (vö. cser. *ro-*, *ru-* 'vágni').

Jelentéstani szempontból tehát az egyeztetés egészen világos. Ugyan ilyen világos a hangtani megfelelés is akkor, ha az átvétel az ugor korban történt, és az átadó török nyelvre *j*-s szókezdetet teszünk föl. Gombocz szerint ugyan az

ó-csuvas szó **yr-* volt, tehát magánhangzós kezdetű, egy helyt azonban maga is **jyr-* alakot rekonstruál (BTLw. 144). Ez utóbbi föltevést támogatja a magyar *ír-* osztják *ìrì-* stb. megfelelője is. Tudjuk, hogy az ós-török szókezdő *j*-ből aránylag későn fejlődött a csuvas *š-*, tehát föltehetjük, hogy az ugarság még *j*-s kezdettel vette át a szót, s a *j-* az osztjában hangtörvényesen megmaradt, a magyarban hangtörvényesen eltűnt (vö. pl. m. *ideg*, osztj. *ìntəχ*, vog. *ìānDeß*, cser. *ìdāη*, f. *jānne*). Ha e föltevésünk helyes, akkor egyben némi tájékozódást nyerünk két hangtörténeti mozzanat viszonylagos korára vonatkozólag. Akkor u. i. megállapítható, hogy az őstörök szókezdő *j*-nek a csuvasban *š*-szé változása egyrészt, a fgr. szókezdő *j*-nek magyar eltűnése másrészt — csak az ugor kor *után* zárulhatott le, mert az átadott török alak *j*-s, nem *š*-es szókezdetet mutat, az átvett szókezdő *j-* pedig részt vett a fgr. szókezdő *j-* jellegzetes magyar fejlődésében.

Mint az említett ugor-török etimológiák mutatják, valóban beszélhetünk ugor-kori török kapcsolatokról. A magyar *ír-* ~ osztják *ìrì-* stb. egyeztetése alapján továbbá azt is megállapíthatjuk, hogy az a török nép, mellyel az ugarság érintkezett, valamely »bolgáros jellegű« *r-* török nyelven beszélt. Ebből a tényből pedig, azt hiszem, legalább megkísérelhetünk következtetéseket levonni az ugor-török érintkezés helyére és idejére vonatkozólag. Természetesen itt még inkább »adattalan korban« járunk, mint a magyar nyelv legrégibb török jövevényszavainak átvétele korában, s éppen azért igénybe kell vennünk minden oly tudomány segítségét, mely e kérdésre nézve némi tájékoztatást adhat. Ha a határtudományok egyértelműen vallanak s megállapításaik egybevágnak nyelvi alapon tett megállapításainkkal, akkor legalábbis jogos a reményünk, hogy ez »adattalan korszak« homályában tett következtetéseink helyes nyomon járnak.

Mínthogy a nyelvészeti anyagból levonható őstörténeti vallomások helyhez kötése igen nehéz, a legnagyobb óvatossággal ugyan, de mégis föl kell használnunk a régészeti leletek tanúságtételét, föltéve természetesen, hogy azok egyáltalában *tudnak* valamit mondani az illető kultúrát hordozó népek mivoltáról. A mi esetünkben az a szerencsés helyzet, hogy az ú. n. ananyinói kultúrát minden kutató a finnugorsághoz köti. Köztudomású, hogy e kultúrának erős kisugárzásai vannak kelet felé, az Urálon túlra, a Pisma, Iszet és Tobol vidékére, de nyomai elhúzódnak Omszkiig, sőt folytatódnak a közép-szibériai ligetes steppéken is, körülbelül az Ob-parti Tomszk városáig. Mármost e kezdetleges bronzkori műveltség egyre csökkenő fokú terjedési útvonala meglepően egyezik az előadásban említett »prém útjával«, mely Ligeti Lajos (Magy. Őstört. 54 kk.) szerint Permből indul, majd az Urál lankás átjáróin keletnek fordulva, Dél-Szibéria ligetes steppéin át a Minuszinski medencébe, sőt onnan is tovább vezet. Eleve világos, hogy a »prém útján« valamely jellegzetesen kereskedő népnek kellett élnie, mely az árucere-forgalmat lebonyolította, s az áruval együtt természetesen a különböző műveltségi hatásokat is közvetítette.

Mielőtt azonban e népre vonatkozó közelebbi adatok után nyomoznánk, röviden szólunk kell arról, kiket tekintünk az Urálon túli ananyinói kultúra hordozóinak. Általános fölfogás szerint ezek az előmagyarok voltak. E tanítás kialakulásában döntő szerepet játszott az a nézet, hogy az egész finnugorságból csak az előmagyarok jártak Ázsiában, s a mai obi-ugorok átszivárgása lényegileg a XIII—XIV. század folyamán indult meg. Azonban e föltevésre semmi kényszerítő okunk nincs. Az ellenkező vélemények közül utalhatok Wiklundéra (Ebert, Reallex. III, 376), ki szerint az osztjakok valószínűleg délibb

tájakra költöztek mai területükre ; hogy honnan, azt nem tudjuk, de az a nézet, hogy hajdan ők is az Urál nyugati oldalán laktak, egyáltalán nem indokolt. — Ugyanerre az eredményre jutottak azok a legújabb szovjet őstörténeti kutatások, melyek szociológiai alapon igyekeznek egy-egy »történelem nélküli« nép multjára fényt deríteni. Az obi-ugorokra vonatkozólag C s e r n y e c o v és nyomán S t e i n i t z végzett ily irányú kutatásokat. Társadalom-történeti meg nyelvi alapon azután S t e i n i t z arra az eredményre jutott, hogy az ugarság tulajdonkép Nyugat-Szibériában alakult ki. Mégpedig úgy, hogy az előmagyarok i. sz. kezdetén a nagy népvándorlások következtében ketté szakadtak. Egy részük, a későbbi magyarok, délnyugat felé húzódtak. Másik részük északra szorult, s ott az északi Urál környékén valami kezdetleges halász-vadász néppel keveredett. Az ő utódaik a mai obi-ugorok. (L. Totemismus bei den Ostjaken in Sibirien ; Ethnos, 1938, 132).

Kétségtelen, hogy e szellemes elmélet nem tekinthető véglegesen tisztázottnak. De az is bizonyos, hogy segítségével érthetőbbé válnak az ugarság őstörténetére vonatkozó olyan látszólag ellentmondó tények, melyeket eddig nem sikerült teljesen megnyugtató módon magyarázni. Ilyen volt pl. Z s i r a i M i k l ó s szőfejtése, mely szerint az *ugor* név a bolgár-török *onogur* fejleménye (Fgr. Rok. 144). A magyarázat hangtanilag kifogástalan. Egyetlen támadható pontja az volt, hogy a népnév-átvitelre alapot adó behatóbb obi-ugor — török érintkezést nem lehetett igazolni. Ezt a nehézséget a Csernyecov-Steinitz-féle elmélet elhárítja. — Hasonlóképp érthetővé teszi azt az ellenmondást, amely az ugor-kori ló kultúrára vonatkozólag a nyelvi és a történeti tények között tapasztalható. Mert ma már szinte bizonyosnak tekinthető, hogy bármily kezdetleges fokon álltak is az obi-ugorok az ő életükben is mérhetetlen jelentőségű Nagy Októberi Szocialista Forradalomig : ez a kezdetlegesség nem ősi, eredeti kezdetlegesség, hanem egy magasabbrendű kultúra elfajzása. Ezt a ló tartásra vonatkozó közismert nyelvi adatokon kívül (mint *ló*, *mén*, *nyereg*, *ostor*, *fék*, *másod-*, *harmadfü ló*) a tárgyi néprajz egy fontos adata is bizonyítja, melyet V i l k u n a értékesített ebből a szempontból. Megállapította u. i., hogy Észak-Szibéria népei a nyiltartó tegez általában a hátukon hordták, s az erdőjáró gyalogos vagy hótalpas vadász számára ez is a legtermészetesebb, legkényelmesebb hordásmód. Ellenben az obi-ugorok a déli és délnyugati területeken a tegeztartó zsákocskát övükre akasztva viselik. Ez a hordásmód viszont a ligetes pusztá lovas népeire (pl. a dél-oroszországi szkitákra) jellemző, s a mai vogulosztják vadászoknál csakis úgy értelmezhető, hogy ősi örökség abból a korból, mikor a magyarokkal közös elődeik, legalább részben, még lovas nép voltak (l. SUSToim. XCVIII, 379 kk.).

Tehát a nyelvészeti paleontológia, a tárgyi néprajz, az ugor etnogenezis és a régészet egyértelmű vallomása alapján az ugor együttélés helyét Délnyugat-Szibériába, nagyjából a Tobol és Tura-bezártá, bővizű folyóktól szeldelt ligetes steppére kell tennünk. A korszak végső szakaszát körülbelül az ananyinói kultúra kihangzásával egy idejűnek vehetjük, tehát úgy az i. e. IV—II. századra gondolhatunk.

Ezek után azt kell még megnéznünk, találunk-e az ugor részről kikövetkeztetett helyen és időben török népet, mellyel az ugarság érintkezhetett. E kérdésre természetesen a turkológia illetékes válaszolni. A válasz, melyet a legnagyobb tekintélyektől kapunk, meglepően igazolja eddigi következtetéseinket. N é m e t h G y u l a »A honfoglaló magyarság kialakulása« c. alapvető művében a tinglingekről szóló kínai történeti források alapján megállapítja, hogy i. e. két-

három századdal törökök laktak Nyugat-Szibériában, az Irtis középső és alsó folyásánál, »s az a körülmény, hogy ezek prémkereskedéssel foglalkoztak, erősen elválasztja őket a törökségnek másik, földműveléssel, kereskedelemmel és iparral nem foglalkozó ágától, a hun-féle törököktől, s a békés foglalkozásokat kedvelő bolgár csoportba tartozónak tünteti fel őket.« (117. 1.)

Csak egész röviden jegyzem itt meg, hogy egy Irtis-vidéki török népről a szamojéd nyelv őstörök jövevényszavai is tanúskodnak. A szamojéd-török érintkezés kora *Donner* *Kai* meggyőző érvelése szerint az i. e. utolsó fél évezredre tehető, s hogy a kérdéses török nép valami bolgáros jellegű, *r*-török nyelven beszélt, azt a szamojéd *jur*, *jir* stb. 'hundert' < török *jüz*, csuvas *sâr* 'hundert' szó bizonyítja (l. *SUSAik. XL/1, 7 k.*).

Azt hiszem mármost, hogy ebben a törökségben kell keresnünk az ugor-kori jövevényszók átadóját, ebben azt a békés foglalkozású, fejlett kultúrájú népet, mely nemcsak megvásárolta az ugorok (és szamojédok) prémjeit, hanem közvetített is feléjük műveltséget, amint azt a magyar *ír*, osztják *jëri-* (szamojéd 'betű') szó mutatja. És minden okunk megvan arra a föltevésre is, hogy ennek a törökségnek hatására fejlődött a fgr. közösségből kivált, eredetileg kétségkívül halász-vadász szákinányoló életmódot folytató ugorság — ha nem is közvetlenül lovas nomáddá, de minden esetre állat-tartó, lótenyésztő néppé.

Lehet, sőt valószínű, hogy ez ugor kori kapcsolatoknak szerves folytatása volt azután az a korszak, melyben a Bárczi professzortól számba vett 5 török jövevényszó az elő-magyarok nyelvében meghonosodott. Az 5 szó közül csupán a *harangra* vonatkozólag szeretnék az előadásban mondottakhoz egy rövid megjegyzést fűzni. Kétségtelen, hogy szavunkhoz hangalakban is, jelentésben is a mongol *qaranɣa* 'une grande cymbale d'airain' áll legközelebb. S ha az ugorságot Délnyugat-Szibériában képzeljük, egy művelt, messze kelet felé kereskedelmet közvetítő nép szomszédságában és hatáskörében, — akkor nincs tárgyi akadálya annak a föltevésnek, hogy a magyar és mongol szó történetileg összefügg egymással. Semmiképp sem gondolnám azonban, hogy valami affele jelentés mint 'érből készült jeladó eszköz' vagy hasonló, *meghaladná* azokat a műveltségi viszonyokat, melyeket az ugor illetőleg előmagyar korra föltehetünk.

Befejezésül nekem is azt kell mondanom, amit *Bárczi Géza* a mondott előadása végén : tudom hogy hozzászólásomban sok föltevés van, és több olyan következtetés, ami nem kizárólag nyelvi tényeken alapszik. De nyelvünk történetének azt a szakaszát, mellyel foglalkoztam, talán minden más korszakánál sűrűbb homály fedi. Hogy e homályban a tájékozódást legalább megkísérelhessük, más tudományok segítségét is igénybe kellett vennünk. Bizonyos azonban, hogy a további kutatások a nyelvi anyagot is gyarapítani fogják, s akkor e további kutatások meg fogják mutatni, hogy itt előadott következtéseim mennyiben voltak helytállóak, s mennyiben szorulnak módosításra.

LAKÓ GYÖRGY :

Az előadó elhangzott előadásában főleg a magyar nyelvnek azokat a legrégibb török jövevényszavait tárgyalta, melyek bolgár-törökségi jövevényszavaink zömének átvétele előtt, de már az obi-ugoroktól való elválás után az önállósult magyar nyelvbe kerültek át. Hogy e szavakat előbb vettük át, mint bolgár-török jövevényszavaink többségét, arra bizonyos hangtani sajáttságok utalnak. Azt viszont, hogy átvételük nem az ugor korban, hanem később, a már önálló magyar nyelv fejlődésének egy igen korai szakaszában történt,

abból a tényből következtetjük, hogy a kérdéses szavak nincsenek meg a magyar nyelv legközelebbi rokonnyelveiben, az obi-ugor nyelvekben, illetőleg ha megvannak, hangalakjuk miatt közös ugorkori átvételükre nem gondolhatunk. Szóba kerültek azonban olyan törökségi jövevényszavaink is, amelyek a vogul és az osztják nyelvben is megvannak, amelyeknek az átvétele tehát minden valószínűség szerint már az ugor korban megtörtént. Ha mindezeket az említett szavakat figyelembe vesszük, azt kell tehát mondanunk, hogy itt voltaképpen a magyar nyelv jövevényszavainak két kis csoportjáról van szó. Az egyik csoport a, már az ugor együttélés korában átvett s az önálló magyar nyelvben tovább élő törökségi jövevényszavaink csoportja. A másik csoport a magyar nyelv önállóságának kezdő szakaszában átvett törökségi jövevényszavaink csoportja.

A magyar nyelv ugor kori jövevényszavaiként Zsirai Miklós (NyK. XLVII, 449, jegyz.) észrevételei után — tudtommal egészen a legújabb időig — csupán a *hód* és a *hattyú* szavakat tartottuk nyilván. Németh Gyula (NyK. XLVII, 77—8) — Zsirai Miklóssal majdnem egy időben — nem úgy nyilatkozik ugyan *hód* szavunkról, mint ugor kori jövevényszóráról; ő ezt a szót azok között a finnugor megfelelőikkel rendelkező magyar szavak között sorolja fel, amelyek alapján — szerinte — az uráli és a török nyelvek viszonyát rokonságszerű kapcsolatnak mondhatjuk. De ez a felfogás talán nincs szöges ellentétben azzal a nézettel, amely szerint *hód* szavunk ugor kori jövevényszónak tekintendő.

Az előadó most elhangzott előadásában ugor kori jövevényszavaink számát szaporította: szerinte közéjük tartozik a *szó* is obi-ugor megfelelőivel. Németh Gyula viszont idézett tanulmányaiban *szó* szavunkat is olyanak tartja, amely az uráli és a török nyelvek rokonságszerű ősi kapcsolatára utal.

Miért tarthatjuk *hód*, *hattyú* és *szó* szavunkat meg obi-ugor megfelelőiket inkább ugor kori jövevényszavaknak s miért kevésbé valószínű az a feltevés, hogy ezek a szavak a finnugorság szóképzésébe már az ugor kort megelőzően is beletartoztak? — Azért, mert noha a *hód*, *hattyú* és *szó* fogalmaknak a jelölésére — a kérdéses szavak elterjedtségéből ítélve — már a finnugor ősnépnek megvoltak a maga szavai, az ugor népek — tehát azok a népek, amelyek ősei a finnugorság nyugati ágától elszakadva egy ideig még együtt éltek egymással, nyelvi közösséget alkottak, s szétágazásuk megkezdődése után is még hosszú ideig egymás közelében maradtak — a fenti fogalmak jelölésére nem a nyugati finnugorságban szélteben-hosszában elterjedt s kétségtelenül ősi szavak etimológiai megfelelőit (ill. nem csupán azokat) használják, hanem etimológiailag merőben más szavakat, amelyeknek a megfelelői a nyugati finnugorságból teljesen hiányoznak, viszont megvannak olyan törökségi népek nyelvében, amelyek őseinek az ugor ősnéppel való egykori kapcsolata egyéb okok folytán is nyugodtan feltehető.

A *hód* nevéül a nyugati finnugorságban a fi. *majava* és rokonnyelvi megfelelői szolgálnak (1. pl. Äimä: SUS. Aik. XXX, 30: 63; Uotila: SUS. Toim. LXV, 261; Kálmán: MNyTK. 43: 24—5). A *hattyú* neve a finn *joutsen* és megfelelői (1. pl. Toivonen: FUF. XIX, 170). A *szó* fogalom jelölésére a finn-permi nyelvegység korában talán a finn *vala*, ma 'eskü' jelentésű szó őse szolgálhatott. A finn szó jelentése eredetileg 'szó' volt, s mordvin megfelelőjének: *val* ma is ez a jelentése. Ezek a szavak a legtöbb nyugati finnugor nyelvben megvannak, a finn *joutsen* 'hattyú' szónak még a vogulban is kimutat-

ható (egy hihetően már rég elavult) megfelelője. Ha ezen szavak helyett az ugor nyelvekben — még pedig mind a háromban — olyan szavak használatosak, amelyek törökségi szavaknak felelnek meg, akkor ezek eredetét legvalószínűbben török nyelvekből való kölcsönzés feltevésével magyarázhatjuk meg.

A magam részéről tehát az előadó úrnak azt a nézetét, hogy *szó* szavunk is obi-ugor megfelelőivel együtt ugor kori jövevényszó, lehetségesnek tartom.

Az ugor kori török átvételeknél jóval több problémát nyújtanak azok a magyar szavak, amelyek R ä s ä n e n M a r t t i és az előadó úr megállapításai szerint már az ugor nyelvegység megszűnése után, de még a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavainak zömét megelőzően kerültek bele egy török nyelvből a magyarba. Persze nem R ä s ä n e n volt az első, aki a kérdéses magyar és törökségi szavak némelyikét kapcsolatba hozta egymással. Például mind a *nyak*, mind a *nyár* szavunkat már V á m b é r y (NyK. VIII, 165) egybevette ugyanazokkal a török-tatár szavakkal, amelyekkel R ä s ä n e n. De R ä s ä n e n volt az első, aki — legalábbis még az Ungarische Jahrbücher 19. kötetében írt cikkében — azt a nézetet vallja, hogy az előadó úrtól említett törökségi szavakkal összevethető magyar szavak jövevényszavak valamely török nyelvből. A tárgyalt szavak közül először a *ny-* kezdetűeknek, a *nyak* nak és a *nyár*-nak a problémáihoz szólok hozzá.

A jelentés szempontjából mindkét szó török etimológiája világos. A hangalak szempontjából az, amit az előadó úr a *nyak* felteendő szóvégi magánhangzójáról mond, teljesen hihető. Azt lehet tehát mondani, hogy minden a szókezdő *ny-*en fordul meg. A kérdéses szavak törökségi eredetét a Szófejtő Szótár még fölötte kétesnek jelzi. Ma az előadó úr e szavainknak a feltett törökségi átadó nyelvhez való viszonyát úgy fogja fel, hogy a szókezdő mássalhangzó altaji előzménye *n-*volt; ez a *n-*a köztörök *j-* felé való útjában keresztülment *n-*fokon (ezt a fokot tükrözi a magyar *nyak* és *nyár*), a köztörökben aztán *j-re*, a csuvasban pedig *š-re* változott.

Volt-e valóban közbeeső *n-* fok is, amelyből a *nyak* és *nyár* magyarázható, annak az eldöntésére valóban első sorban a turkológusok, ill. az altaji nyelvek kutatói hivatottak. Ha ilyen *n-* fok volt, akkor annyit mindenesetre megállapíthatok, hogy ez esetben a mi *nyak* szavunknak megfelelő török szó a szókezdő mássalhangzónak mind a három fejlődési fokán átkerült a finnugor nyelvekbe. A magyar *nyak* képviselné az altaji *n-* fejlődésének legkorábbi fokát a maga *ny-jével*, a már köztörök *j-* fokon belekerült ez a szó az osztjákba: (P a a s o n e n—D o n n e r 228. sz.) *iaχāi* 'Hinterkopf', (K a r j.—T o i v. 147/a) FD. *iaγaī*, Fil. *iaγai*, Ts. *iaχai*, Tš. *iaγai*, Kr. *iaχai*, 'Nacken', V. *iv·kē*, 'Nackengrube', Vk. *ivk^{ca}i*, 'Nacken?, Hinterkopf' (a szóvégi *-i* bizonyára képző), végül a már *š-* kezdő mássalhangzóval hangzó csuvas szó átment a cseremiszebe: B. (R ä s ä n e n) *šoγa* 'Kragen; Brustschnuck', P. (G e n.) *šoγa* 'Kragen' (arra sok példát tudunk idézni, hogy valamely testrész a vele érintkező ruhadarab nevévé lesz, vö. cser. *šū*, *šūi* 'Hals' ~ md. *šive*, *šivā* 'Hemdkragen, Hemdleiste').³

¹ Végeredményben talán ugyanez a szó vogul (Kann: FUF. XVII., 85.) *iaχā* 'ungefütterter Pelz aus Hunde- oder Kalbs- (viell. auch Fuchs-) fell mit den Haaren nach aussen' és az osztják (Karj.-Toiv.) *iaā* 'Pelz aus Hundefellen' meg az orosz *за* is.

A törökségi *n*- kérdésével kapcsolatban a továbbiakban arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy amennyire tudom, a köztörök *j*-vel szembenálló *n* nem pusztán feltevés, hanem egyes köztörök nyelvekben meglevő valóság. Ilyen köztörök nyelvek a lebed, a tuba, a szojon vagy szojojt és a karagasz. Gombocz (NyK. 35 : 109) szerint ezekben a nyelvekben a köztörök szókezdő *j*-*n*-re változott. De — legalábbis, ami a tuba nyelvet illeti — Kannisto (FUF. XVII, 227) bizonyos megszorítással él: Radloff szótára alapján úgy látja a helyzetet, hogy a török-tatár *j*- akkor változott a tuba nyelvben szabályosan *n*-re, amikor a szó másik mássalhangzója orrhang: *η*, *n* vagy *m* volt. Megemlíti továbbá, hogy az *n*-es szókezdetnek vannak egyes példái a lebedben, a küarikben és a teleutban is. Mindkét kutató úgy fogja fel ezt a szókezdő *n*-t, mint másodlagos hangot, amely a köztörök *j*-ből keletkezett, s amit Kannisto a tuba nyelvről ír, az határozottan e mellett szól. Nem lehetséges-e azonban az, hogy a feltett altaji *n- a köztörök nyelvek egy részében — legalább is egyes esetekben — megmaradt *n*- fokon? Vagy másik kérdésünk: ha köztörök *j* > *n*- változásról van is szó, nem lehet-e ez a változás egyes köztörök nyelvekben igen régi? ha hasonulás jellegű változásról van is szó, nem terjedhetett-e túl ez a változás eredeti határain s nem vezethetett-e egyes török nyelvekben arra, hogy a szókezdő *j*- helyét általánosságban *n*- foglalta el? Akár így, akár úgy fognánk is fel a mai köztörök nyelvek egyikében-másikában található szókezdő *n*-t, azt hiszem, hogy ilyenek *j*- helyett való előfordulása bizonyos mértékig támogatja azt a feltevést, hogy *nyár* és *nyak* szavunk származhatik egy olyan török nyelvből vagy törökös nyelvformából, amelyben a köztörök *j*- helyén szókezdő *n*- állott. Mindazok a nyelvek, amelyekben ma ilyen *n*- előfordul, a köztörök nyelvek keleti csoportjába tartoznak s valamennyit Szibériában beszélik. Ha a török népek őshazája — amint Németh Gyula a Berzeviczy-Emlékkönyvben felteszi — Nyugat-Ázsiában volt, akkor tehát csupa olyan népről van szó, amelyeknek ősei a török őskorban hihetőleg az ugor őshaza közelében, illetőleg a magyarok uráli őshazájától nem messze laktak.

De kétségtelen bizonyítékaik vannak annak is, hogy olyan török nyelvből vagy nyelvekből, amelyekben a köztörök *j*-helyén *n*- áll, nem csupán a magyar, hanem az *obi-ugor nyelvek* is vettek át jövevényszavakat.

Ott van pl. a vogul *nam̄rtk*, ill. *nam̄Rχ* stb. 'tojás' jelentésű szó, amelyet Budez még a magyar *gyomor* szóval egyeztetett. Már Gombocz (NyK. 31 : 363 és 35 : 109) kimutatta róla, hogy a vogul nyelv török elemei közé tartozik, megjegyezvén, hogy »az átvétel természetesen csak olyan nyelvterületről történhetett, ahol a köztörök szókezdő *j* > *n*-nyé lett«. Kannisto (FUF. XVII. 21, 142, 225, 227, 250) a vogul nyelv tatár jövevényszavai között tárgyalja ezt a szót, de ő is megemlíti, hogy szókezdő mássalhangzóként *i*- volna várható, mert a többi idetartozó tatár jövevényszó *i*- kezdetű, (nem pedig *n*-kezdetű) alakban honosodott meg a vogulban. Megállapítja továbbá (id. m. 255) a vogul szóról, hogy nyelvjárási változatai nem egy és ugyanazon tatár szó átvételének mutatkoznak, hanem több, különféle átadó nyelvi alakra utalnak. Ugyanő a vogul szót a vogul nyelv legrégebbi tatár jövevényszavai közé utalja (id. m. 250).

Ugyancsak *n*- kezdetű török jövevényszó az osztják (Ahlqv.) *nomir*, (Hunf.) *numir*, (Pas.—Donn.) K. *namr̄z*, J. *namr̄z̄*, (Karj. OL. 55) *namr̄z* stb. 'kerek; ép, egész; sűrű' jelentésű szó, amely etimológiailag azonos a vogul (Munk.-Szil.) *nam̄er* 'sűrű', (Kan., Vok. 71) T.J. TČ. *nam̄er*, AK.

n̄dmra, *n̄mrā* stb. 'dicht' jelentésű szóval (l. P a s o n e n — D o n n e r, Ostj. Wörterb. 1413. sz. és L i g e t i: MNy. XXXIII, 222). G o m b o c z (NyK. 35:109) *riomoro alakot tesz fel az átadó nyelvben, de megjegyzi, hogy ilyet nem talál a rendelkezésére álló szótárakban.³

A harmadik *n̄*- kezdetű, török jövevényszónak magyarázott vogul-osztják szó a vog. (A h l q v.) *ñauvir*, *ñaur* 'Junges, Füllen', (M u n k.—S z i l.) É. *ñawèr*, KL. *ñaur*, K. *ñaur-vuj* 'csikó', (K a n n., Vok. 5) T J. T Cs. *ñeür* stb. 'Füllen' és az azonos jelentésű osztj. (P a a s.—D o n n.) K. *ñēwār* 'Füllen' (K a r j.—T o i v. 600/b) F D. *ñēwār* stb. 'Fohlen'. A legújabb időkig is ezek -*m* denominalis névszóképzővel alkotott származékszavának tartják a vog. (A h l q v.) *ñauram* 'Kind; Junges', (M u n k.—S z i l.) É. *ñaurēm*, *ñawrēm* 'gyermek' ~ osztj. (P a a s.—D o n n.) K. *ñāwrī·m*, J. *ñēwrēm* 'Kind', K a r j.—T o i v. 601/a, b) F D. *ñāwrēm* stb. 'Kind' jelentésű szót, amelyet régebben — mint többen rámutattak: helytelenül — etimológiailag azonosnak vettek a magyar *gyermek* szóval. G o m b o c z (NyK. 35:109) nagyon valószínűnek tartja, hogy a vogul és az osztják szó (meg a magyar *gyermek*) nem tartozik az ugarság eredeti szókincséhez.

Eredetüket a törökségben keresi s ilyen szavakra utal, mint oszm. *jauru* 'die Jungen der Tiere', csag. *jauru* stb. Sem az előbb említett osztják *ñumür* 'kerek' szóval, sem az utóbb említett vogul-osztják 'csikó', ill. 'gyermek' jelentésű szóval kapcsolatban a köztörök nyelvekből sem G o m b o c z, sem (az utóbbiról írott cikkében: MNy. 33:222) L i g e t i nem hivatkozik *n̄*- kezdetű adatokra, hanem csupán *j*- kezdetű szavakra. Mind a két utóbb említett szó megvan mind a vogulban, mind pedig az osztjában, mégpedig a nyelvjárások nagy többségéből feljegyezve. Sem az egyik, sem a másik szót nem tárgyalja K a n n i s t o a vogul nyelv aránylag fiatal tatár jellegű jövevényszavai közt. Viszont: a finnugor szókezdő *j- a vogul-osztjában általában megmaradt *j*-nek, illetőleg ha néha elenyészett is a vogulban, semmi esetre sem változott soha *n̄*-re. Mindezeket figyelembe véve nem tudok tehát másra gondolni, mint arra, hogy az említett obi-ugorsági szavak közül legalább is az utóbbi kettő igen régi jövevényszó, átvételük még akkor történt meg, amikor a vogul-osztjakok nem a mai nagy kiterjedésű lakóhelyükön szétszórva, hanem még meglehetősen egységes tömbben, azaz a magyarok elvándorlása után az Urál vidékén, az ugor őshaza tájékán visszamaradva éltek, s hogy átvételük épp olyan, köztörök *j*-vel szemben szókezdő *n̄*-t mutató őstörök vagy archaikus török nyelvformából történt, mint amilyenből az előadó úr a magyar *nyak* és *nyár* szavainkat származtatja. Ebből persze az is következik, hogy a kérdéses török nyelvet vagy nyelveket beszélő nép vagy népek úgy helyezkedtek el, hogy érintkezésük nemcsak az obi-ugoroktól már elvált, de még az uráli őshazában tartózkodó magyarokkal, hanem a magyarság uráli őshazája közelében lakó vogulok-osztjakok őseivel is lehetséges volt, sőt az sincs kizárva, hogy a vogul-osztjakság őseinek és a magyarság szétválásának egyik oka éppen a kérdéses török nyelvet beszélő nép vagy népek közbeékelődése volt. N é m e t h G y u l a A honfog-

³ A megfelelő csuvas szó átment a votjákba: *šumori* 'pereszlen (az orsófa alján alkalmazott lapos csont-, érc- vagy fakarika)' és a cseremiszbé: *tsəmār* 'etwas rundes überhaupt stb.', vö. *Wichmann*: SUS. Toim. XXI., 119. és *Räsänen*: SUS, Toim. XLVIII, 233.

láló magyarság kialakulásában (121. és 126. l.) arra a következtetésre jut, hogy a magyarság már az uráli őshazában, azaz az Urál-folyó vidékén s Nyugat-Szibériának ezzel határos területén érintkezésbe került a bolgár-törökséggel, s hogy a magyar-bolgár érintkezés kezdetét az időszámításunk utáni első századokba tehetjük, de az sem lehetetlen, hogy ez az érintkezés csak az V. század vége felé kezdődött. Zsirai Miklós viszont (Finnugor Rokonságunk 153—4. l.) azt állapítja meg, hogy az obi-ugorság zöme a magyarok elvándorlása idején még nyilván az Urál-hegység európai oldalán élt, de hangsúlyozza, hogy az Urál-hegység korántsem áthatolhatatlan sziklafal, a vogulok-osztjakok ősei tehát — talán már a finnugor egység korában, de legkésőbb a finnugorságból való kiszakadás után — átjárhattak a szibériai lejtőkre a dús vadászsákmány reményében; lassanként aztán a hozzátartozók is utánuk költözködtek, s így idők múltán apróbb-nagyobb ugor szigetek keletkeztek az Urál ázsiai oldalán. Ilyenformán nem látom akadályát annak a feltevésnek, hogy a magyarság és a vogul-osztjakok ősei körülbelül egy időben érintkezhetek egyazon török néppel vagy népekkel.

Mivel hozzászólásom hosszúra nyúlt, mellőzöm *harang* szavunkra vonatkozó kisebb észrevételeimet, s rátérek a magyar *ér* ige eredetére. Mindaz, amit az előadó úr erről a szavunkról megállapított, logikusan folyik egyrészt a szó családjára vonatkozó adatokból, másrészt a korábban tárgyalt szavakka kapcsolatos észrevételekből. Megvallom, nekem mégis az a hitem, hogy *ér* igénknek finnugor előzménye van, vagy talán helyesebben: finnugor előzménye is van. A vogul és a cseremis nyelv szókincsét nagyon kevésé ismerjük ahhoz, hogy biztos etimológiával tudjak szolgálni. Szeretném mégis felhívni a figyelmet a Paasonen feljegyezte keleti-cseremis *šürqηm* 'etwas flüchtig berühren' igére. Akár fgr. *s-ből, akár *š-ből indulunk ki, a cseremis š- hangtörvényszerű megfelelője lehet a magyar hanghiánynak. A keleti-cseremis *ü* úgy felel meg a magyar *é*-nek, mint a *kür*, *müj* és *mükš* szók *ü*-je a magyar *kéreg*, *méz*, ill. *méh* magánhangzójának. Az -η igeképző lehet, melynek hegyi-cseremis változata ηg, vö. (Paasonen—Siro) *korηm* 'sich beiseite wenden; vom Wege weichen, ausweichen' ~ KH. (Ramsst.) *karηgaš* 'entweichen, Weg geben'.

Nem hagyhatjuk teljesen figyelmen kívül a vogul (Ahlqv.) *sartitam*, *sartitaxtam* 'berühren, anrühren', (Munk.—Trócs.) *É. sarätäli* 'érint' igét sem. Az Ahlqvist és a Munkácsy feljegyezte származékigek elválaszthatatlanok egymástól; alapszavuk egy *sarä- (~ *sar-) ige lehetett. Ilyen formán a *sartitam*, *sartitaxtam* igék -tit-, ill. -titax- eleme képzőbokr: a -tit- elemisméltés útján előállott mozzanatos képző lehet (az egyszerű -t mozzanatos képzőről l. Szabó Dezső: NyK. XXXIV, 218), amely előtt az igető végmagánhangzója éppúgy kiesett, mint az egyszerű -t előtt a következőkben: *vöné* 'ül': *vontés* 'leült', *χαῖσι* 'ismer': *khänstqη* 'felismerni', *χaji 'halad': *χajti* 'fut'. A -titax- kezdő t-je mozzanatos képző, a -taxt- pedig azonos azzal a képzővel, amellyel tárgyatlan igékből szoktak gyakorító jelentésű igéket képezni, vö. Szabó Dezső, id. h. 227. A (Munk.) *sarätäli* ige -täl eleme gyakorító képző, vö. Szabó Dezső, id. h. 70.

Ami a vog. *sarä- (~ *sar-) ~ m. *ér* hangalaki viszonyát illeti, a magyar hanghiány kivételes esetekben (pl. *ev*, *év* 'genyedség' ~ vog. *saĭ*, *säĭ*) megfelelhet vogul s-nek is. Mindamellett addig, amíg ennek az igének a nyelvjárási változatai elő nem kerülnek, a fenti egyeztetés rendkívül bizonytalan lenne a vogul szó eredeti magánhangzójának meghatározhatatlansága miatt. Viszont — a nyelv-

járási változatok ismeretében — esetleg még az is kiderülhet, hogy a vogul és a cseremiszi ige összetartozik, s egyként megfelelői a magyar *ér* igének.

Az előadó úr érthetetlennek vagy csak tekervényes úton magyarázhatónak tartja akár a 'valet', akár a 'maturescit' jelentésű *ér* igének jelentését az esetben, ha ezeket a jelentéseket egy 'tangit, contingit' jelentésű igéből kiindulva akar-nánk magyarázni. Igaz, hogy az általam szóba hozott finnugor igéknek épp ez a jelentése, s ilyenformán a velük való egyeztetés esetén is nehezen tudnánk megmagyarázni az *ér* ige valamennyi jelentését. De én finnugor etimológiai ötleteim megemlékezésével nem is akarom azt állítani, hogy a magyar *ér* igének semmi köze sincs a vele egybevetett török igéhez. A dolgot el tudom képzelni úgy is, hogy a magyar nyelvnek volt egy finnugor eredetű 'tangit, contingit' jelentésű igéje, emellett azonban átvehető egy *är-féle 'pervenit, attingit, pertingit' jelentésű török igét is. Miután a magyarban a finnugor eredetű ige szókezdő réshangja elenyészett, a finnugor és a török eredetű ige kétségtelenül hasonló hangalakúvá vált s jelentésben is befolyásolhatta egymást. Mai *ér* igékben tehát két, eredetileg különböző ige esett volna össze. Feltevéseimet talán támogathatja az az ismert körülmény, hogy az *ér* igének és a belőle származtatott *érez* igének a magánhangzója nem egyformán viselkedik a régi, ill. a népnyelvben: az *érez* tőhangzója mindig nyílt, míg az *ér* igéé rendszerint zárt.

Befejezésül még arra szeretnék utalni, hogy míg R ä s ä n e n az Ungarische Jahrbücherben írt cikkével kiinduló pontot nyújtott az előadó úr gondolatokban gazdag és általában meggyőző erővel ható fejtegetéseihez, ugyanakkor egy másik cikkében, amely a Virittjä 1947. évfolyamában jelent meg, például a *nyak* szavunk eredetét illetően — kellő óvatossággal — olyan feltevésnek is kifejezést adott, amely viszont a bizonytalanságérzet ébredését vonja maga után. Ebben a cikkében — mint már futólag a Jahrbücherben megjelent dolgozatában is — a magyar *nyak* szót a finn *nikama* 'csigolya, fejtető, búb stb.' jelentésű szóval veti egybe s ezeknek az említett törökségi szavakkal való hangalaki és jelentésbeli hasonlóságát az uráli és az altaji nyelvek ősrokonosságának a lehetőségével magyarázza.

Maga — mint mondja — továbbra is azon a maradi nézeten van, hogy az uráli nyelvek legközelebbi rokonait nem az indoeurópai vagy a jukagir, hanem az altaji nyelvek oldalán kell keresni. A kereséshez mindjárt hozzá is fog s nagyszámú olyan szóegyeztést ad elő, amelyek szerinte az uráli és a szamojéd nyelvek rokonsága mellett szólnak. Ezek közül épp a magyar *nyak* ~ finn *nikama* egyeztetés nem tartozik a legmeggyőzőbbek közé, minden esetre azonban R ä s ä n e n állásfoglalása arra figyelmeztet bennünket, hogy finnugor és törökségi szóegyeztések esetén — bármennyire háttérbe szorult is az utóbbi időben az uráli és az altaji nyelvek rokonságának a gondolata — mégsem szabad ezt a lehetőséget sem teljesen figyelmen kívül hagyni. Ennek a szempontnak a mérlegelése természetesen az altaji nyelvek kutatóira váró feladat. R ä s ä n e n úgy látja a helyzetet, hogy a Szovjetunióban megjelent tunguz szótárak újabb lendületet adhatnak az ilyenyszerű kutatásoknak s folytatásukat újra időszerűvé teszik.

MOÓR ELEMÉR:

Bárcki professzor érdekes előadásához egy inkább elvi jelentőségű és egy speciális vonatkozású kérdésben szeretnék néhány megjegyzést tenni.

Ha két egymástól távolálló nyelvben néhány hasonló alakú és jelentésű szót találunk, akkor ez lehet véletlen egyezés is. Erre nézve megemlíthetem, hogy Ernst Lewy berlini professzor összevetve a finn nyelv szókészletét néhány középafrikai nyelv szókészletével meglepő számban talált hasonló hangzású és jelentésű szavakat. Természetesen származhatnak az ilyen szóegyezések közvetlen szóátvételtől is, de származhatnak mindkét nyelvben egy esetleg ismeretlen közös, illetve harmadik nyelvi forrásból is.

Annak megállapítására nézve, hogy bizonyos esetekben közvetlen átvételtől lehet-e szó, felfogásunk szerint elsősorban is a feltételezett átvétel helyének és korának a meghatározása tekinthető a legfontosabbnak.

Az ugorokori feltételezetten török nyelvből való szóátvételek színhelye nyilván csak ott lehetett, ahol a magyarok ősei együttéltek az obiugor népek őseivel. E tekintetben a legnagyobb határozottsággal a hársfának keletmagyarországi és erdélyi *szádok* elnevezése tájékoztathat bennünket. Ez a szó ugyanis 'hársfa' jelentésben — amint azt Szilasi és N. Sebestyén Irén kimutatták — megvan a vogulban is. Azt pedig tudjuk, hogy a hársfa nem honos a Bjelaja mellékén és attól délre, de tenyészterülete a középső Káma mellékétől kezdődően magasan felnyúlik északra is, ahol egy darabon még az Uralon túlra is átterjed. Másutt Szibériában a hársfa már nem honos, ezért a magyar *szádok*-nak megfelelő szó az osztjából már hiányzik.³

Arra nézve, hogy azok a törökök, akikkel a magyarok érintkezésbe jutottak, Ázsiából Kelet-Európába való költözésük előtt hol laktak, a magyar szókincs bizonyos növényföldrajzi szempontjából jelentős török eredetű elemi tájékoztathatnak bennünket. Ezek a szavak: *kőrís*, és *körte*. E fáknek a szovjet-orosz birodalomban való elterjedésére nézve egy a közelmúltban megjelent kiváló szovjet-orosz növényföldrajzi műből szerezhethünk tájékoztatást.² E műből könnyűszerrel megállapíthatjuk, hogy a kőrís és a körte egész Szibériában sehol sem honos, de a kőrís már honos a Távols-Keleten, ellenben Közép-Ázsiában mindkét fa honos. Ezek szerint azok a törökök, akikkel őseink közelebbi érintkezésbe kerültek, csak valahonnan Közép-Ázsiából költözhettek Kelet-Európába. Már csak azért is valószínűtlennek látszik előttünk, hogy már az ősgorok is — a mint azt előadónk feltette — érintkezésbe kerülhettek volna valami töröknek mondható néppel, amint más eszmemenet alapján finn kutatók is erre a felfogásra jutottak. Sőt finn kutatók az obi-ugor nyelvek török jövevényszavaival foglalkozva még azt is kétségbe vonták, hogy a vogulok és osztjokok ősei már az obiugor közösség korában — tehát a magyarság kiválása után — kapcsolatba kerültek volna a törökséggel, ami szerintük a jövevényszavak alapján csak a vogulság és osztjakság különélésében következhetett be.

Felfogásunk szerint az ugor és török nyelvek közös lexikális elemei valami közös északázsiai nyelvi forrásból származhatnak. Az ugoroknál átadóként elsősorban is az a *por*-nép jöhet véleményünk szerint tekintetbe, amely nép Steinitz elmélete szerint is az ugorság egyik komponensének tekinthető és amelynek a neve az egyik obiugor házassági frátria nevében él ma tovább.

Az a speciális kérdés, amelyre még kitérni szeretnék a következő: Előadónk okfejtésében különösen nagy szerepet játszott a *hattyú* szó. E szó feltéte-

¹ A hársfa tenyészterületét l. a *K. Bertsch*: »Die Geschichte des deutschen Waldes«, Jena, 1940. c. műben közölt térképvázlaton.

² V. ö. V. A. F. *Gamerman*, T. L. *Nyikolájeva*, A. A. *Nyikityin*: *Opreditelj drevneszin stb.* Moszkva, 1946.

lezett török megfelelője több északázsiai nyelvben is megvan, azonban jelentése mindenütt 'Pelikan', aminthogy ez a szó ebben a jelentésben *gödény* alakban nyelvünkben is megvan. Az előadó e szó töröknyelvi hangalakja (*kotan, kütän*) tekintetében $-ŋ > -n$ hangváltozást tételezett fel a törökben, mert hisz a magyar *hattyú* szó ugor ősalakja kétségtelenül $-ŋ$ -re végződött. E feltevés érdekében hivatkozás történt a csuvas $-ŋ > -n$ változásra is. Ez a hivatkozás semmi esetre sem volt megfelelő, mert az $-ŋ > -n$ hangváltozás a csuvasban Poppe bizonyítása szerint újabb fejlemény (vö. KCsArch. II. 77).

